

Розділ 2

ІСТОРІЯ І СУЧАСНИЙ РОЗВИТОК ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ ТА МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Г. Даушутін

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ІДЕЇ ТА ІДЕАЛИ КИЇВСЬКОЇ РУСИ І ПЕРІОДУ ФЕОДАЛЬНОЇ РОЗДРОБЛЕНОСТІ ПОСТКИЇВСЬКИХ ДЕРЖАВНИХ УТВОРЕНЬ

Дещо по-іншому склалася духовно-політична ситуація в Східній Європі, передусім у наймогутнішій державі цього регіону – Київській Русі. Безумовно, ця держава формувалася на власному етнічному та духовному ґрунті, на специфічних політичних та економічних відносинах прадавніх слов'янських народів, які поступово увійшли до Київської Русі. Великою теоретичною та історіофілософською помилкою частини російської історіографії є точка зору, що прийшли варяги (нормани) й створили державу Київська Русь. Дискусія норманського (варязького) походження Київської Русі та антинорманського бере початок з XVIII століття, коли історики розкололися на два табори.

У XVIII столітті німецькі вчені Г. Байєр, Г. Міллер та А. Шльоцер, які служили в Росії на запрошення одіозного Ернста Бірона, фаворита імператриці Анни Іоанівни, розробили так звану норманську теорію. У ній доводилося, що Київську Русь заснували варяги (нормани), відомі у Європі як вікінги. При цьому автори цієї теорії спиралися на пам'ятник давнього східнослов'янського літопису "Повесть временных лет". Цей твір приписують літописцю Нестору і датують приблизно 1113 роком (тим часом згадки про давнослов'янські держави з'явилися у арабських та візантійських джерелах на 250 років раніше). Нестор писав, що у 862 році слов'яни з Києва через міжродові суперечки та неможливість обрати єдиного князя запросили до Києва варягів: трьох братів – Рюрика, Сінеуса та Трувера. Княжити в Києві став Рюрик – як старший, інші брати княжили в інших руських землях.

Не будемо вступати в дискусію з істориками, багато хто з них доводить: коли Рюрик з братами прийшов до Новгороду, там уже існувала держава, так само як існувала вона і на територіях русичів з центром у Києві. Київська легенда свідчить, що Рюрик з дружиною хитрістю захопив Київ і знищив сім'ю київських князів. І тільки відтоді почав княжити у Київській Русі, яка задовго до цього вже була державою. Є багато точок зору на форми існування не тільки Київської Русі, а й інших слов'янських держав до норманського вторгнення [1].

Можна лише сказати, що ще в середині IX століття в роботах арабського географа Джайхані згадуються три слов'янських союзи на східноєвропейській рівнині – Куявія (з містом Куява), Славія (з містом Новгород) та Артанія, дуже войовнича країна без постійної столиці, яка не допускала у свій державний простір іноземців і змогла накласти данину на прикордонні області Рума (Візантії). Отже, давньоруська держава Київська Русь з'явилася як нащадок попередніх праруських (слов'янських) держав, історія яких у подробицях нам невідома. Ненауково-фантастичні розповіді про Артанію (Оратію), про “скіфсько-слов'янські” держави тощо є не більше ніж вигадки, що мають під собою мізерну джерельну базу з арабських, візантійських або міфічних творів. Історик І. Ісаєв, наприклад, висуває гіпотезу, за якою у 882 році два політичні центри давніх слов'ян – Київський та Новгородський – об'єдналися під владою Києва, сформувавши Давньоруську державу. Від самого початку розвитку Давньоруську державу не можна вважати повноцінною унітарною державою. Спершу це була своєрідна федерація, хоча за формою це була ранньофеодальна монархія [2]. Такої самої думки дотримувався відомий російський історик А.А. Шахматов. Історики М. Владимірський-Буданов та М. Дьяконов вважають, що окремі союзи територій на чолі зі “старшим містом” у східних слов'ян вже були державами й до “запрошення варягів”. Б. Греков твердив, що “не підлягає сумніву наявність у них (східних слов'ян) у “передкиївській” історії вже не родового, а класового суспільства з відповідними політичними організаціями в поки що німецьких державах, які, однак, допомогли подальшому формуванню феодального устрою” [3].

Отже твердити про те, що варяги (нормани) заснували такі держави, як Київська Русь та Новгород, немає інших підстав, ніж “Повесть временных лет”. Але й вона не може служити достовірним джерелом з декількох причин. По-перше, її було написано значно пізніше, ніж про слов'янські держави згадують арабські та візантійські джерела, і ми не знаємо, чи спирався Нестор, якому приписують авторство цієї “Повести временных лет”, на них. По-друге, між описа-

ними Нестором подіями “запрошення варягів” і його часом існує часовий проміжок майже у 250 років. Чи точно він передає події, а може, переповідає міф?

В усякому разі “норманська теорія” мала в Росії і за кордоном як прихильників, так і противників. Німецьке походження засновників теорії та підкреслювання ними визначального германсько-скандинавського впливу на слов'ян, які начебто не були здатні створити державу самостійно, викликали, наприклад, вкрай негативну оцінку цієї теорії з боку М. Ломоносова. Російський учений розробив антинорманську теорію, у якій доводив першорядну роль самих слов'ян у створенні давньоруських держав, а вплив норманів (варягів), які втратили свою мову, звичаї та культуру, Ломоносов вважав другорядним. Нормани (варяги) могли заснувати нову княжу династію, але самі розчинилися у слов'янському етносі. Відтоді дискусії норманістів та антинорманістів не припиняються.

Деякі історики приймали норманську теорію (М. Карамзін, С. Соловйов), деякі відкидали її (О. Герцен, М. Чернишевський, М. Добролюбов, Ю. Забелін, М. Костомаров, Б. Греков, Б. Рибаків, П. Толочко та інші). Тим більше, що доведено: “Повесть временных лет” від Нестора до нас дійшла не в автентичному стані. Чимось цей літопис не влаштував Володимира Мономаха, і він віддав його на переробку ігумену Видубицького монастиря Сильвестру. Що змінив у ній ігумен, сьогодні встановити не можна. Та оскільки Володимир Мономах був нащадком Рюрика, неважко висунути деякі гіпотези.

Своєрідний підхід до цього питання мав В. Ключевський. Він скептично оцінював радикальних норманістів та прибічників слов'янської теорії і вважав, що не варто переоцінювати впливу норманів (варягів). Дослідник вважав думку про “запрошення варягів” красивим туманом народних легенд. Поступово точка зору Ключевського стала найбільш прийнятною, і сама проблема втратила актуальність.

Але у 30-ті роки ХХ століття вже радянські вчені відкрили новий наступ на норманську теорію. Її було оголошено не тільки ненауковою, а й політично шкідливою. При цьому в критиці норманської теорії використовувалися відомі тези Ф. Енгельса про класове суспільство й про те, що держава не може бути силою, ззовні нав'язаною суспільству, а є продуктом поступового процесу розвитку суспільства. Тому вважалось, що давньоруські держави стали результатом багатокласового процесу соціально-економічного розвитку східного слов'янства і наслідком глибоких внутрішніх змін, які відбувалися в східнослов'янському суспільстві в ІХ-Х століттях. І в цій точці зору багато правильного, науково доведеного.

Як говорив Б. Греков, на сучасному рівні науки перестали “працювати” старі наївні погляди про те, що державу можуть створити окремі люди у якийсь окреслений рік [4]. Ще на початку 30-х років ХХ ст. А. Арциховський довів, що жодних норманських колоній у Смоленській та Суздальській землях не було. Більшість варязьких речей, знайдених у похованнях, були зосереджені в слов’янських могилах. У 40-х роках М. Артамонов узагальнив позиції російських учених: варяги рано проникли в Русь, але вони стояли на тій стадії економічного та культурного розвитку, що й східні слов’яни, і не мали достатнього досвіду будівництва у Скандинавії, а отже не могли принести до Русі ані більш високої культури, ані державності. Вони лише упилися у місцевий процес формування держав.

Таким чином, у 30-40-х роках ХХ століття в радянській науці чітко сформувався погляд, що політичний ідеал давньоруських держав не привнесений варягами, а сформувався на слов’янському ґрунті. Визнавалося, що в руських землях неодноразово з’являлися загони норманських вояків, які служили руським князям, а також норманські купці, які пересувалися водними шляхами. Безумовно, військові загони варягів (норманів) брали участь у внутрішніх слов’янських війнах і могли здійснювати спроби захоплення влади й заснування правлячих династій. Цей процес у 40-х роках спеціально дослідив В. Мавродін. Автор визнавав зафіксовану в археологічних та міфологічних джерелах участь норманів (варягів) у політичному житті й показав достатньо обмежений характер цієї участі, навіть усупереч норманському походженню Київської великокняжої династії, але показувалося, що ця династія тому втрималася в Київській Русі, що швидко злилася з руською, слов’янською правлячою верхівкою і почала боротися за її інтереси. Водночас у тексті монографії були фрагменти, де роль норманів у процесі розвитку Київської Русі перебільшувалася [5].

У повоєнні роки критиці норманської теорії багато місця приділяв Б. Греков. Ще більш детальна критика цієї теорії містилася у роботі С. Юшкова [6]. Сьогодні вже можна висунути більш обґрунтовану гіпотезу, що варяги стали каталізатором створення великої слов’янської держави – Київської Русі, допомогли частині слов’ян об’єднатися.

Проти норманської теорії походження Київської Русі “працює” більш давній історико-богословський документ, який з’явився раніше “Повести временных лет” (початок ХІІ століття). За фрагментами, які відомі з кількох джерел, зокрема і з “Повести временных лет”, учені частково знають перший, уже політичний твір “Слово о законе и бла-

годати” київського митрополита Іларіона (середина XI століття), у якому здійснено спробу теоретично обґрунтувати походження незалежної від Візантії і політично, і духовно Київської держави та ідеї сильної княжої влади.

У “Слове о законе и благодати” дається витримана в релігійному дусі фантастична концепція всесвітньої історії і місця в ній давньоруського народу. Історія розмежовується на два періоди: Старого заповіту і Нового заповіту. Період Старого заповіту – період богообраності одного, іудейського, народу, період підпорядкування законів. Період Нового заповіту – період благодаті, коли християнство стало надбанням усіх народів, які прийняли його вільно та добровільно. Руський народ обрав християнство у православній формі з власної волі, а не під впливом Візантії. Тим самим він увійшов у рівноправну сім’ю народів і не потребує нічийої опіки. Іларіон звеличує князя Володимира Хрестителя, могутню та незалежну Київську державу, обґрунтовує верховенство київських князів над усіма іншими руськими князями. Про жодний “норманський вплив” у творі “Слово о законе и благодати” не йдеться. Лінію, окреслену Іларіоном у розумінні ідеалу Київської держави як незалежної, як господаря своєї долі, було продовжено в усіх літописах більш пізньої доби.

Варто також подивитися на “норманську теорію” під іншим кутом зору. Нестор у “Повести временных лет” міг прагнути спростувати візантійський погляд, ніби могутня Київська держава постала як наслідок хрещення Русі під впливом Візантії. Тому він міг звернутися до популярної у Європі епохи середньовіччя ідеї про те, що значна частина правлячих династій походить від могутніх іноземних правителів. У багатьох європейських країнах цю ідею використовували для посилення влади монархів за умов феодальної роздробленості. Вагу такої версії Нестора надавали відомі факти про участь норманів у багатьох подіях у Європі, зокрема у слов’янському світі. У “Повести временных лет” прямо засуджувалися княжі міжусобиці, що ослабляли Київську Русь, князі закликалися до єдності та підпорядкування київському князю.

Отже, у політичному ідеалі сильної, централізованої Київської держави ідея єдності князів, підпорядкування старшому князю – Київському – відіграла велику роль. Тенденція феодальної роздробленості, що набула розвитку в Київській Русі XII століття, викликала занепокоєння і політичних діячів, і духовенства. Наприклад, під час правління Володимира Мономаха, який знову з’єднав Київську Русь після необережного розподілу держави Ярославом Мудрим серед своїх спадкоємців, у “Повчанні князя Володимира Мономаха” та в

“Руській Правді” (перший правовий документ – збірка) ідея зміцнення та єднання Руської держави, зняття внутрішньополітичних конфліктів була провідною.

Дещо інші політичні мотиви з’являються в літописах Великого Новгороду, що поступово перетворився у боярську республіку. У “Начальному своді” проходить ідея критичного ставлення до княжої влади. Користолюбні князі протиставляються справедливим князям минулих часів. У цьому проглядається інтерес правлячої верхівки Новгороду в обмеженні влади князя в республіці. З історії Новгороду відомо, що новгородці запрошували князів тільки для воєнних дій. Із завершенням їх князь або від’їздив з міста, або його роль різко падала. Хоча в Новгороді точилася й постійна боротьба між “великими людьми” (боярами) і простим людом, особливо – під час віча (загальних народних зборів вільних громадян).

Політичний ідеал єдності всіх руських земель, ідеї боротьби проти феодальної роздробленості й проти посилення експлуатації селян та ремісників – усе це є характерним для князівств і республік, що сформувалися у XII – першій половині XIII століття (час, що передував татаро-монгольському нашествю) на територіях колишньої Київської Русі як колоніальної феодальної держави. А колонії Київської Русі (інколи – майже самостійні князівства: Тмутараканське, Суздальське, Галицьке та ін.) простягалися від Карпат і майже до Уралу, від Північного Кавказу до Білого моря. Про домінування цих ідеалів та ідей свідчить “Слово о полку Ігореве”, написане невідомим автором після невдалого походу новгород-сіверського князя Ігоря Святославовича проти половців у 1185 році. У цьому творі, так само, як і в більш пізніх (наприклад, в “Молении Данила Заточника”, XII – XIII століття), крім згаданих ідей, спостерігається ідеалізація мудрого єдиновладного князя, який позбавить країну та людей від усіх негараздів. Ця ідеалізація згодом переросла в ілюзії про “доброго царя”, що були поширені серед селянства Російської імперії.

Фактично у середньовічній руській політичній думці можна визначити два етапи: IX-XIII та XIV-XVI століття. На першому етапі – періоду Київської Русі та посткиївської феодальної роздробленості – домінували такі ідеї: а) переважна увага до зовнішньополітичної проблематики – ідеї походження Київської староруської держави, її незалежності; б) внутрішньополітична проблематика зводилася до головного завдання – подолання розколів у державі та феодальної роздробленості, реалізація ідеї єдності землі Руської. На другому етапі, коли реалізовувалася ідея звільнення слов’янських (колишніх староруських) земель від татаро-монголів та захисту від загарбників із Заходу,

на перший план вийшли ідеї: а) створення новоруської держави (наприклад, Галицько-Волинське, Володимиро-Суздальське, Московське, Тверське князівства, Новгородська та Псковська республіки); б) формування сильної самодержавної влади, яка б зламала внутрішню опозицію (болярську, церковну, народну) і проводила активну зовнішню політику з метою зміцнення та розширення держави.

Для руської політичної думки обох періодів характерним було те, що: 1) у політичних творах поєднувалися релігійні ідеї і світська аргументація; 2) хоча теологія була панівним світоглядом, однак середньовічна схоластика, притаманна цьому періоду в Західній Європі, не відігравала домінуючої ролі; 3) практична спрямованість політичної думки на реалізацію інтересів держави та влади. Крім того, ані в Київській Русі, ані в князівствах пізнішої пори не було дуалізму церковної та світської влади, як у країнах Західної та Центральної Європи. Феодальна Православна Церква, забезпечивши гарантії недоторканності церковного майна, у цілому служила зміцненню влади князів, а згодом – і царів. Водночас у політичних теоріях був яскраво відображений напівмістичний погляд на княжу та царську владу як непохитну й богоданну.

Стародавня руська суспільна думка сформувалася на основі взаємодії та протидіювання двох напрямів. Перший тяжів до народного міфологічного світогляду й розгорнувся на базі практики суспільного життя; другий був привнесений іззовні і пов'язаний з християнським світоглядом. Така роздвоєність суспільної думки зберігалася в Україні та Росії фактично до кінця XIX століття.

1. Див.: Греков Б.Д. Киевская Русь. – М., 1953; Исаев И.А. История государства и права России. – М., 1994; Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. – М., 1982; Рыбаков Б.А. Первые века русской истории. – М., 1964; Рыбаков Б.А. Мир истории. – М., 1984; Памятники литературы Древней Руси XI – начала XII века: Кол. монография. – М., 1978; Горський В.С. Нариси з історії філософської культури Київської Русі. – К., 1993; Горский В.С. Философские идеи в культуре Киевской Руси XI – начала XII века. – К., 1988; Замалеев А.Ф., Зоц В.А. Мыслители Киевской Руси. – К., 1981; Философская мысль в Киеве. – К., 1982. 2. Див.: Исаев И.А. История государства и права России. – М., 1994. 3. Греков Б.Д. Киевская Русь. – М., 1953. – С. 444. 4. Греков Б.Д. О роли варягов в истории Руси // Новое время. – 1947. – № 30. – С. 12. 5. Мавродин В.В. Образование древнерусского государства. – Л., 1945. – С. 245, 386-388. 6. Юшков С.В. Общественно-политический строй и право Киевского государства. – М., 1949.